

Г.Б.Көбденова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты.
Алматы қаласы, Қазақстан

«ДАЛА УӘЛАЯТЫ» ГАЗЕТІНДЕГІ ЕСКІ КІТАБИ СӨЗДЕР

Аннотация: Мақалада XIX ғ. шыққан «Дала уалаяты» газетінің тіліндегі ескі тіл бірліктері талданып, соның негізінде ескі кітаби сөздер сөздігін және тарихи публицистикалық электрондық картотекалық қор жасау қажеттігі айтылады.

Тірек сөздер: қазақ тілінің тарихы, қазақ тілі публицистік стилінің тарихы, тарихи публицистикалық электрондық картотекалық қор.

Г. Б. Кобденова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
старший научный сотрудник, кандидат филологических наук.
Алматы, Казахстан

СТАРАЯ КАЗАХСКАЯ ЛЕКСИКА В ГАЗЕТЕ «ДАЛА УАЛАЯТЫ»

Аннотация. В статье рассматриваются языковые особенности газеты XIX в. «Дала уалаяты». Автор подчеркивается важность создания словаря старой книжной лексики казахского языка и исторической публицистической электронной картотечной базы.

Ключевые слова: история казахского языка, история казахского публицистического стиля, исторический публицистический электронный карточечной фонд.

G.B. Kobdenova

Chief researcher of the A.Baitursynuly Institute of Linguistics,
Candidate of Philological sciences
Almaty, Kazakhstan

OLD KAZAKH VOCABULARY IN THE NEWSPAPER «DALA UALAYATY»

Annotation. The article is devoted to the language features of the newspaper “Dala ualayaty” of the XIX century. The author emphasizes the importance of creating the dictionary of old book vocabulary of the Kazakh language and historical publicistic electronic card-index base.

Keywords: history of the Kazakh language, history of the Kazakh publicistic style, historical publicistic electronic card-index fund.

Алғашқы қазақша баспасөзіміз «Түркістан уәләяты» газеті, қала берді «Дала уәләяты» газеті жазба әдеби тілді қалыптастыруда бұдан әлдеқайда артық болмаса, кем рөл атқармаса керек. Өйткені бұл газеттердің қамтыған мәселелерінің аумағы жағынан болсын, тілдік сапасы жағынан болсын, тіпті таралымы жағынан болсын, «Ведомыстылармен» салыстыруға болмас. Бұл газеттердің қазақтың жазба әдеби тілін қалыптастыруда белгілі дәрежеде рөл атқарғанын қазақ тілі мамандары да жоққа шығармайды. Мәселен, профессор С.Аманжолов «Дала уәләяты» газеті туралы айта келіп, басқаны айтпағанның өзінде, газет бетінде қазақ әдеби тілінің проблемалары туралы мәселе қойылу фактысының өзі оның қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы өз орнын дұрыс түсіне білгенін аңғартады деп көрсетеді [1, 38]. «Кейбір кемшіліктеріне қарамастан, – деп жазады профессор Ғ.Мұсабаев, – бұл газеттің (әңгіме «Дала уәләяты» газеті туралы болып отыр) тілі өз кезеңінде қазақ тілінің рухы мен ерекшелігін едәуір дұрыс көрсете алды. Бұл газеттің тілі ақырында қазақтың жаңа әдеби тілінің қалыптасуына үлкен жәрдем етті» [2, 498]. «XIX ғ. соңғы ширегіндегі қазақ әдеби тілі» деген мақаласында Р.Сыздықова «... бұл газет қазақ тілі дамуын зерттеуде екі жақтан қызғылықты болып шығады: 1) публицистика баспасөз стилінің алғашқы үлгілерін байқауда; 2) осы стиль және көркем проза стилі бойынша тұңғыш аударма тәжірибелерін бақылауда» – деп, газеттің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы атқарған қызметінің бірер жағына назар аударта кетеді [3, 20].

Бұл жерде жоғарыда пікірлерін келтірген ғалымдардың бірыңғай «Дала уәләяты» газетін сөз етеді ол тұста «Түркістан уәләяты» газеті ғылыми айналымға түспеген еді. Ол газет тек 1960 жылдардың соңына таман мәлім болып, зерттеушілердің көңілін аудара бастады. Біздіңше де, алғашқы баспасөзіміздің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы рөлі әңгіме болғанда, ең алдымен, олардың әдеби тілдің бұрын болмаған стилдерін дамытудағы атқарған қызметі тұрғысынан сөз етуіміз керек сияқты. Жалпы, газет-журнал тілі дегеніміздің өзі бірнеше стилдік тармақтарды қамтиды. Газет бетінен көркем әдебит стиліне жататын әдеби туындыларды да, саяси-қоғамдық публицистиканы да, ғылыми әдебиеттер стиліне жататын мақалаларды да, сондай-ақ іс-қағаздары үлгілерін де кездестіруге болады. Сондықтан қазақ тіліндегі алғашқы газеттердің беттерінде жоғарыдағы аталған стилдердің бірсыпырасының алғашқы негіздері қаланғанын көрміз. Бұл стилдер көп жағдайда аударма арқылы орыс тіліндегі қалыптасқан стилдер негізінде дамыды. Аталған газеттер тілін қазақ әдеби тілінде бұрын болмаған тілдердің қалыптасуы тұрғысынан әдейі қарастыру – өз алдына бөлек жұмыс. Бұл арада біз осы стилдерге тән ерекшеліктердің кейбірін сөз ету арқылы қазіргі қазақ әдеби тілінде бар стилдердің алғашқы көріністеріне көңіл аудартпақпыз.

XIX ғасырда алғашқы қазақ баспасөз үлгілерінің пайда болғаны белгілі. XIX ғасырдың II жартысында жалпыхалықтық сипат ала бастаған кезеңдегі баспасөз материалдарының қазақ мәдени-рухани құндылықтарының тілдегі көрінісін ашып көрсету қажет. Публицистикалық басылымдар XIX ғ. қазақ тілі сөздігінің құнды дереккөздер қатарына жатады, себебі бұларда сол кезеңнің тілдік жағдайы толықтай көрініс тауып отырады, терминдердің қолданысқа енуін, тілдік жағдайдың өзгеруі туралы пайымдай, тілдік бірліктердің динамикасын бақылай, сөздік құрамның қозғалысын, қарқындылығын, тілдің тарихи жай-күйін біле аламыз. Қазақ тіліне қатысты «Қазақ тілі турасынан» атты мақала да жарияланған. Бұнда былай деп берілген: *Қазақ тілі мұншалық жатық һәм анық болар еді, егерде біздің қазақтар аңғарып, бөтен тіл араластырмасаң ілгері бастырып сөйлесе* (ДУГ. 1894 ж.

Қазақ тілі турасынан. 543-б.). Жеке тілдік бірліктердің қолданысын көрсету арқылы сөздік семантикалық жақтан тереңдей түседі. Осы ретте XIX ғасырдың баспасөз материалдарынан карточка жасау, сөздікке лайық тіл бірліктерді таңдау қажеттігі туындайды. Біз өз тарапымыздан «Дала уалаяты» газетінің материалдарынан тілдік бірліктердің қолданысын беруді жөн санадық. Әрине карточка жасау барысында сөздердің мағынасын анықтау, стилдік ерекшеліктерін белгілеу, сөздің жаңа қолданысын анықтау секілді мәселелерді шешу жолдарымен толығып отыратыны түсінікті.

Әлеметтен. Қыр даладағы жаратылған нәрселер шеккен ғұмыр өз алдына бөлекше болған, соның қатты болған қыстан уа ғайри, **әлеметтен** һәм қасындағы жауласқан халықтардан өздерін өзі сақтамаққа әрдайым алаң болып тұрған соң қазақ халқының ақылы тың, мінездері қазілез, ойшыл һәм аңдағыш болып өскен еді (ДУГ. 1894 ж. Қазақ тілі турасынан. 543-б.).

Байқас (байқау). Біздерге мағлұм болып көрініп тұр жоғарғы айтылмыштардан, адамзаттардың қандай ғылым-білім төресі болса да ұғымдарының барлығы һәм қай жерде, уа жайларда дүние жайын **байқасып** соған қарай өздерінің тұрмыс өмірлерінің жөн-жосқа, халдерін байқасады. Осындай қылып **байқасқандары** арқылы өздерін өздері көтеріседі жоғары қып белгісіз қып жаратылыс дүние әлінен және мақалдары бар халықтардың өздеріне қарай жаратылыс ұғымдары менен ғылым уә білімдері де бардұр (ДУГ. 1892 ж. Халықтардың мақалы. 384-386-бб.).

Баяннама. Бұл **баяннаманың** ақырын тиянақ етіп ұйғарамыз һәм шаттықпенен қосып жазамыз, әгерде Шоқан Уәлиханов ғылым, өнер иесі, халықтың гадет заңын біліп, даңғыл биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамады һәм ұмытпады (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).

Қазнахананың министр хазраты. Әсіресе **қазнахананың министр хазратының** Ташкенттің выставкасына барғандығы. Осы выставкада болған бүкіл Ташкент халықтарының ешқашан көңілдерінен шықпастай-ақ болды және ұлы дәрежелі **қазнахананың министр хазратының** Ташкент жақтарына келгені анық көрсетіп білдіріп тұр. Патша азғам хазратының бұл жақтарға шын ықыласыменен назар көзін салып мархамат қылып бергендері (ДУГ. 1890 ж. Ташкент қаласы турасынан Ташкенттік Рахым-қожа Ғали-қожа ұғлының айтқаны. 231-233-бб.).

Құсұсы. Бек жақсы болар еді егерде бұл құрметті марқұмды жүзбе-жүз анық білген таныс адамдар болса, оның **құсұсында** білгендерін жәрдем етіп жазып жіберсе (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).

Мәзіқұр сөздер. Араб, парсы һәм орыс сөздері **мәзіқұр сөздерді** екі түрлі қылып бөлуге болады (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.). Мәзіқұр сөздерді қазақтар бөтен жұрттан алынған ғой деп ойламайды, баяғыдан келе жатқан өз сөздеріндей көреді (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.).

Мәзіқұр. Мәзіқұр Петридің айтуыниша қазақтар білім-ғылымды мейлінше жақсы көреді дейді (ДУГ. 1890 ж. Ғылым хабарлары. 147-б.). Һәм осы лұғаттарға ұстаз болуға **мәзіқұр** Березинді сонда-ақ шақырған екен (ДУГ. 1890 ж. И.Н.Березин. Ғылым Хабарлары. 156-157-бб.).

Біз бұл жерде, «Дала уалаяты» газетімен шектеліп отырмыз, басқа басылым материалдарынан да тілдік бірліктерді жинап, мағынасын анықтап, карточканы дамытып жасауға болады.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде қолданылатын «бұрынғы» деген мағынаны білдіретін XIX ғасырдаа қолданылған «бағзы» сөзінен туындаған *бағзы адам, бағзы би, бағзы сөз, бағзы уақыт* т.б. сөз тіркестері «Дала уалаяты» газетінде мынадай мысалдарда кездеседі:

Бағзы адам. Бағзы адамдар жаяу болып сүйегінің артынан еріп көріне шейін барыпты (ДУГ. 1888 ж. Жолаушы Пржевальскийді көмгендері турасында. 82-б).

Бағзы би. Сонда да **бағзы билер** болыпты, бек білімді, атақты һәм ақылды, әділетті, көпті көрген және іс бітіргенде қазақтың әдет, рәсімдерін тегіс біліп, әр жұмысты қара қылды қақ жарып орнына келтіреді екен (ДУГ. 1888 ж. Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы. 78-б.).

Бағзы сөз. Онан басқа көп ұқсас сөздері де һәр лұғатта бөлегірек формдары, ауаздары һәр халықтың сөзінің түріне қарай болып кеткен бір лұғаттың сөздерінің жазғанда әріптері де бөтен лұғатта өзгеріп **бағзы сөздер** де өзгеріліп кетеді (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.).

Бағзы уақыт. Солар жиылып әңгімелескенде **бағзы уақытта** дін турада да сөз шығарады екен (ДУГ. 1890 ж. Азияхалқының бұрыннан қалған сөзі. 207-б.).

«Дала уалаяты» газетінде қолданылған сөз тіркестері:

Тұқымынакет- Бұрынғы уақытта қалам-қағазбен жұмыстары болмайды екен. Бұрынғы биді сайламай-ақ, білімді ақсақалдар болып, көбінесе **тұқымынакетеді** екен (ДУГ. 1888 ж. Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы. 77-б.).

Тұқымынан бол- Һәм бағзы дана адамдар халықтың рәсімін жақсы біліп һәм сөзге шешен болған соң халықты қаратып жақсы кісі болып шығып, **тұқымынан болмаса** да би болып кетеді екен (ДУГ. 1888 ж. Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы. 78-б.).

Тұрақ халі. Қазақ халқының **тұрақ халіне**, заманасына муафиқ қазақ лұғатында өзгелердей-ақ бөтен жұрттардың сөздері де бар (ДУГ. 1890 ж. Біздің қазақ тілі туралы бес-алты ауыз сөз. 149-152-бб.).

Тез заманда. Сонан **тез заманда** Шоқанның өкпесінде құрт захматы көксау дерті пайда болған соң, өзінің туған жайы қыр далаға қайтып келіп, 1866 жылы 31 жасында дүниеден сапар шекті (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш. Уәлиханов. 517-519-бб.).

«Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Тургайская газета», «Оренбургский листок» басылымдарының қоғамдық-публицистикалық басылым ретінде рухани-мәдени құндылықтарды қалыптастырудағы орнын, ұлттық тілді жетілдіру, сөздік қорды молайтудағы қызметін саралап, ұлттық сананы дамытудағы қызметін айқындап, XIX ғасырдың бұқаралық ақпарат мұраларына тілдік талдаулар жүргізу, ескі тіл бірліктерін теріп жазу, олардың мағынасын анықтау, болашақта *ескі кітаби сөздер сөздігін* жасау үшін ұстанымдарды анықтап, *тарихи публицистикалық электрондық картотекалық қор жасау* қажет.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ тілі жайында жазылған ғылыми әдебиеттер қатарына жататын, қазақ халқының тілі, этнографиясы, әдебиеті мен тарихын халық арасынан жазып алып, халықтың ауызекі сөйлеу тілі материалдары негізінде жазылған Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия» (Қазан, 1860, 1861), М.А. Терентьевтің «Грамматика турецкая, персидская и киргизская, узбекская» (С.-Петербург, 1875), Ы.Алтынсариннің «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» (Оренбург, 1879), П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» (С.-Петербург, 1894, ч. I), В.В. Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» (Оренбург, 1897)

атты оқулықтары, грамматикалық еңбектері (бұлардың барлығы микроафишада сақталған) ХІХ ғасыр қазақ тілінің сөздігінің материалдарынан тыс қалмау керек деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Аманжолов С. О диалектной основе современного казахского языка. «Известия АН КазССР» серия филологии и искусствоведения. 1955, вып. 3-4 стр. 38.
- [2] Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің лексикасы (Докт.дисс.қолж.), – Алматы, 1961, 498 б.
- [3] Сыздықова Р. ХІХ ғ. соңғы ширегіндегі қазақ әдеби тілі // «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері», – Алматы, 1963, 5 шығуы.